

В. ЧАПЛЯ

БРАТОВ'Я

(кінець) *)

... В цехах була межизмінна метушня, і цехи поволі ущунали: всяке кінчало своє діло чи біля варстату чи біля вагранки; вечірня зміна йшла додому.

По цехах рясніли електролямпки і було душно від кузні та вагранок.

Ілько кілька раз обійшов контору — а потім того пішов назирці за Наташею, яка підбігцем понесла останні папери „на підпис“, та раптом спустив її з ока: в очах йому потемніло і загойдало електролямпками; цех цвяховий рушив з місця наче... Шукаючи очима Наташу, він обернувся навіть кілька раз кругом себе як навколо осі. Постать його на мить зів'яла і він став, гостро нудьгуючи.

„Диво мені, що така... нудьга“, думав гарячково: „така нудьга“... „Н-ну, — мовив у голос він і стиснув у кешені револьвера; озирнувся: так, Наташі не було.

Тоді взяв дивитись на робітників, що поспішали до контрольної фіртки.

— Ілько, — хтось гукнув, але хто — не пізнав.

— Додому, сказав Ганчар, гайда, — і пройшов собі теж мимо.

Ілька мучила гостра нудьга. Нудьга. Сама нудьга заступила світ, думки, розум. Ет, йому байдуже, однаково. А може, це він гине? Може...

Порвався уперед і побіг до кабінета Ліндиного. Сподівався, що у кабінеті буде двоє, Лінде та Наташа, аж там був ще й Хемікус.

Всі троє глянули на його і три кинуті на його обличчя погляди зв'ялими його знов; не зміг довести до зроби заміру.

— Тут нема Івана Рябокона... мені показалося... вимовив і вийшов. В переділі його вхопила за руку жовтий козушок „Вівдя“.

— Ілюшка! Чорт! Що ти надумав? Скажи! — Вирвався і подався до виходу.

Другого дня в кабінеті було вже тільки двоє, але котре з їх Лінде, а котра Наташа, цим разом не відрізняв, електрична кімната гойдалася перед очима. Підкинув високо руку і вистрілив двічі. А може не двічі?

Потім того рвонувся назад — і біг кудись... Як було далі — що Ілько повний божевілля опинився на дворі і бічною заводською колією вимкнув на „путі“, що лискучими гадюками сходились і розходились під жовтим та зеленим світлом семафорів та зелених стрілок: шум заводський був із-заду десь. Ілько біг. Біг додому — щоб там... сховатись. Але ж він свідомий був тепер і своєї загибелі. От йому наче

*) Див. „Ч. П.“ № 2.

снитися, що ззаду його догонить певна небезпека. „Але яка дивна небезпека“, думав гарячково сердега, „мавши її за спиною — як легко тікати“. Справді, він чув за собою шумливий, що дзвонами дзвонить, ритм; він гнав його на прив'язі — і годі було йому своєю волею тепер чинити! Ритм, передчуття загибелі було солодке. Він бачив свою загибель так реально — як це буває тільки уві сні. Та чи не сон це справді — що він забив отого Лінде? С-сон. С-сон.

Але хтось, що був на переїзді, ойкнув і замахав руками.

Може, почулося? А вогні які спереду! Вогні! Додому б швидче! Додому!

Вгорі мчало зоряне небо і либонь швидче за його, — хоч він біг що духу, йому з такого бігу аж у роті висохло, а ноги вимахували з такою силою, що здавалось відірвуться. Але ззаду придержував Ілька отой божевільний ритм, що гіпнотизував, як *boa constrictor* гіпнотизує свою жертву.

Потім небо почало бігти в протилежний бік, Ілько не знав, чи йому повернути.

Які красиві зіро-ньки!

Ілька підхопило вітром: Ілька не стало.

Про подію на гамарні другого дня розкотилася чутка широко. Загомоніли. Розповідано речі зовсім суперечні, ніхто нічого певно не знав, були всякі здогади.

Тільки жінки взяли на язики чомусь Наташу, Ілька жаліли.

Мадам Хорошова, продмухуючи біля „дядькового“ воза курці пір'я (купувала), найперша висловила здивування й своє обурення.

— „Скажіть пожалуста! І який це вже раз із нею?“

Розторжа витягало шиї: „Як? А хіба що?“ — Міне удивительно: разлі ви не чули?

Розторжа зовсім нічого не чуло, окрім цієї останньої пригоди — хоч як це дивно, не мало відома аніяк. Мадам Хорошова не поспішала, труснула куркою: — Так отак буде?

— „Як?“

— „Як я казала“...

— Ні, не буде, помотав головою селянин, „дядько“. Він сидів на-почіпки і, мавши в чорній руці ложку, незграбно вимірював комусь сметану, — в сіряку було йому душно і він раз-у-раз витирав лоба рукавом; і сидіти незручно було, кректав.

— „Та вона-ж, сука, тягається“ — розсердилася враз мадам Хорошова — „дума, красива“, — притишила голоса, — самого Воропаїва, директора, хотіла підійти“...

— „Що ви кажете, мадам Хорошова? — скрикнуло розторжа здивовано, наче всі бозна зірки явились. — „Брехать не буду, я живу біля вчительки, а товариш Воропаїв ходить до неї вчитися арихметики — так вона й собі туди... по-під віконню пір'яла... А в заводі ще й не те було... Страмотниця! Тьху!“

— Якби закотив хто спідничку, — мовила якась селючка — та провчив, забула б тоді гулять.

— „Павло, — задрав голову до воза „дядько“ — „ти-ж там дивись...“

На горбі сидів хлопець і махав круг себе батоном: обганяв „босків“, щоб не стягли чого.

Поза возом обкрутився жовтий автобус і став. З передніх дверей вийшов інженер Хемікус. Мадам Хорошова підбрала демісезонне пальто і поздоровкалась. „Що там у вас скоїлось, скажіть. Ми ніяк не доберемо“.

Хемікус подивився крізь черепахові окуляри, знизнув плечима недомисленно. „Я нічого не розумію“ — відказав. Та й пішов...

Так дошукувались правди далекі люди, а Ганчареві Климові несила була розпитувати та чекати.

Чуть світ подався до Ількової матери, щоб на місці дізнатися.

— „Твій син, стара, такого накоїв оце... Ге, пістон...“

Таке мовив, а потім і сам оторопів, не прибирав, що далі казати: стара жінка мовчки стояла, як стовп, і тільки дивилась на його.

— ... Де-ж хоч він тепер?

— Не побивайся так сильно, Мотре, не допоможеться ж однаково: Не плач...

Мати нарешті здобулася на сльози — плакала.

— Ог і в мене, — вів мову далі дід, він показав якийсь верчик з паперу — що-йно за верчик? — Мій Шурка погіб, як і не було його наче. Найшли ж самий чобіт...

Шурка записався на курси був, коли цоп: Григоріїв, так їх на хронт. Може в-помку — це в осені було...

Мати похитала головою.

— Впосля міні розказували. Дощ, таке, що й світу божого не видно, — а вони позалазили в шанці... це... Може, знаєш, балка крута?..

Мати схлипувала; видко було, як плач бухав у грудях.

— Крута балка. А в Григорієва артилерія — та як жарнув! як жарнув! — не стало хлопців... і... Шурку розшматувало... Доїли його собаки. а може вовки...

Далі не міг говорити, заплакав і собі. Силкувався здержатись та не сила була.

Двоє старих схлипували...

Дід:

— Кажуть іще, що він і в Петлюри був... Це брехня. Ти не вір...

— Діти... шепотіла бідолашна мати: синочку, що-ж ти нароби?..

— Ну, годі вже, казав Ганчар — а сам плакав: — і я ж сирота.

— Синочку...

А як трохи стихлились, Ганчар знов показав свого верчика і похвалився, що синові документи всякі, що то синові документи, що він їх понесе Іванові, — Вашому — сказав — щоб він поклопотав за його: чи не прийняли б його знов на завод. З документів видно, що син його за революцію кров поливав, смерть получил...

Його, Ганчаря, звільнено, і як він сам думає, за те, що він під сердиту руч виказав Хемікусові про те, як він дулю Ленинові давав.

Від Рябокониhi пішов Ганчар, нічого не довідавшись — пішов отже ще до Івана, брата — приобіцяв старій, як звідає що — сказати їй. Тільки дивно, як вона, родичка, майже мати, сама не пішла? Не пішла...

Стріла його Настя, бо виявилось, що Івана не було: поїхав на якусь нараду чи з'їзд до Харкова. Замість чоловіка сидів Василь Прихидько. Ганчар поздоровкався.

„Василію, а ти-ж чого тут?“

— Так.

Настя почервоніла. Це було особливо помітно, бо після абортів вона зійшла кров'ю і була дуже бліда.

— Йвана нема, Климе Петровичу, вдома — сказала вона — а що ви хотіли?

— Та ось — і подав свої посвідки — передасте Йванові. Я ще зайду; як приїде, дасте...

Спитав:

— А де ж Ілько? Що з ним, чи не чули? Ніхто з їх не знав, де він.

Це вранці другого дня не знали.

Не знав також про себе й Ілько. Його розбудив біль. Розплющившись, він побачив себе в білім, ясним та чистім приміщенні.

Найголовніше те, що в приміщенні було дуже багато світла, так багато, що Ількові ще зроду не доводилося бачити стільки і воно жмутами падало йому на груди, сліпуче світло. Ілько мусив знов заплющитись. Чув тільки, що в приміщенні пахло аптекою.

Довгенько так пролежав, боячись ворухнутись, щоб не викликати отого незрозумілого болю. Потроху став усвідомлювати, що біль міститься у лівій нозі, що ліва нога стиснута якимись лещетами.

Знову розплющивсь.

В кімнаті він був не сам: по-під стінами стояли ще ліжка... з мерцями, і блідність їхніх мертвих лиць відтіняли білі, сліпучо білі укривала.

Через кімнату кілька раз пройшла якась біла постать, обіпнута халатом.

„Наче в лікарні“, подумав Ілько, „чого я в лікарні?“

Але ту-ж мить переляк, свідомість учиненого, так подіяли на його — що млість глибока обгорнула, змертвила його знов.

... Ілько бився у мотузах на ліжку — і навіщо його привязано? — він не може втекти від Лінде?! Лінде забитий. Лінде зблизився до його; ні, він у тумані віддалявся — дивився круглими баньками очей, затулявся від дула револьвера простягнутими уперед руками.

Ілько скрикнув:

— Ай...

В кімнаті забігали, зарухались нечутно якісь люди, двоє підбігло до його.

— Вже, — сказали разом.

... Одного разу Ількові почулося, що над ним загомоніла Наташа — її голос. Він затремтів, не діймаючи ще віри слухові. Наташа? Звідки? після всього того, що сталося?

Усилковувався лежати з заплющеними очима, стискував до болю повіки: коли це щастя, віддалити його трохи, щоб аж згодом наблизити, щоб воно не пройшло швидко, блискавично: як же це нещастя — то краще його ніколи не бачити...

Чув, з одного боку, на щоді прохолоду ранкову і догадувався, що це воно ранок і що вікно прочинене. Це вже був третій ранок у лікарні — тож і встиг уже вивчити, який був ранок, який вечір то що.

З другого боку, на його заплющені очі хтось дивився пильно — відчував і це.

— Він спить? Ілюша спиш? — спитав Наташин голос — чи ні?..

Ілько справді не витримав і розплющив очі. Наташа стояла в білім жакеті, з трояндою на грудях і в руці мала квіти.

— Драстуй, Ілюша — сказала вона, але якимсь непевним голосом, ховаючи очі.

Це його ошелешило, і він не міг ума приложити, що це, не міг пояснити чи виправдати чим учинка її... Мовчав.

— Болить нога, Ілюша? га? — так само уникаючи стрічатись очима, обізвалась удруге.

І в усім її поведінні було щось силуване.

— Ні, — відповів Ілько і знову заплющивсь, потім розплющивсь і дивився здивовано далі. Головне, він не знав, як буде балакати з Наташею.

„Чого вона прийшла? І така якась... перелякана? Хотів був крикнути: „А чого ти не кажеш за того... за Лінде? — я ж його вбив? — але не крикнув. Замість того перепитав обережно.

— Наташо, ти це?

— Я. Вже ж не хто. Візьми квіти.

Рухом назад себе положила йому на руку кілька свіжих стебелечь — Ілько не взяв, і вони так лишились лежати непотрібно на грудях наче це були квіти на мерцеві.

— А чого ж ти не кажеш за того... за Лінде? Я ж його вбив...

— Цить... не треба так — мовила потиху Наташа і здригнулась; потім того спробувала посміхнутись:

— Живісінький. Ти не влучив...

— Живий?

Наташа хитнула головою: так, живісінький, а потім оглянулась — чи є хто близько: в перев'язній палаті нікого не було із здорових, сиділка вийшла саме. Тоді нахилилась низько до Ілька, торкнула волоссям йому чоло — і швидко, жагуче заговорила:

— Ілюша?

Ілько схопив обіруч її руку теплу і приємну безмірно та й притиснув до уст. Велике радіння і захват залляло йому груди — і він порвався до своєї милої, дорогої, вистражданої Наташі.

Але в Наташинім погляді свінув переляк.

— Ні. Ні. Тобі не можна...

Справді, рух, що він отак зробив, озвався у нозі страшенним болем, — від того він усім тілом покородився, його наче потягло до тієї болючої ноги.

Війшла сиділка і білим видом стала оддала.

Наташа оглянулась, підсунула до ліжка стільця і сіла. Трохи помовчала...

Ілько спитав:

— Що зо мною сталось? Чого я тут? — показав очима.

Тоді вона взяла йому розповідати про його самого, про той фрагмент його життя і боротьби, що так проразливо випав з поля його свідомости.

Ілько пильно вслухався в милий голос, що тихими відлунками завітав до палати і дивився в очі. Тепер аж виявився він справжній — Ілько Рябокін, що взагалі трудно говорив, а більше вмів бути на розмові очима. Мав очі віясті і по-жіночому краси-і — материні очі.

— Ти, Ілюша, думав, чого я, казала Наташа, до того Лінде пішла? Я на підпис... Він до мене в'яз, це правда, та я і дивитись не хотіла...

Знов змовкла на хвилину й подумала.

— Лінде був того вечера стурбований і... за руку мене не ловив: чула його душа, він же страхополох. Тільки дряпнув на папері,

підпис, як ось ти вскочив — та бах, бах! Я перелякалась... і не бачила тебе, а як очутилась, тебе вже не було. Лінде упав у крісло і сидів так, виставивши перед себе руки. Щелепи йому тіпались... Я вийшла, а він залишався там сидіти, — через те ти й утік, що він сидів... Я не пішла зразу додому. Я стала в куточку, зігнулась, щоб мене ніхто не бачив і заплакала. Чого я плакала? Мені тоді зробилося так сумно і страшно, що я не знала, де дітись. Боялась на вулицю вийти. Ти повіриш?..

Потім вона знову оглянулась, наче ловила себе на щирості, головне, не дивилась у вічі.

— А як вийшла, не пішла додому. Пішла на вокзал. Там було порожньо, кілька чоловік стояло біля каси на „дачний“ з нашої гамарні. Я побоялась показатись їм на очі. Хоч вони ще про все те, мабуть, не знали. Дачний пішов собі. Тоді й живе віконце каси зачинилось і в залі стало моторошно і сиротливо. Кілька „уркаганів“ — засміялась — сиділо в кутку і блискаючи очима та цигарками, подивились на мене. Я мерщій кинулась геть. На пероні я побачила чоловіка з п'ять міліціонерів і догадалась, що вони тебе шукали, зразу оточили вокзал — я тремтіла: боялась, що ти згинув уже... На мене не звернули міліціонери уваги, хоч я ж була за причину, — я! Вночі не спала... А тебе найдено (ті міліціонери найшли) біля „полотна“. Тебе трохи поїзд Р-ський не наїхав — чи тебе відкинуло, чи як — а тільки неприємний з вивихнутою ногою ти лежав.

— Ритм, — промовив стиха Ілько, мені вчувався ритм...

— Який ритм? — спитала Наташа, не розуміючи: — який?

— Чи то мені снилось, може? — роздумуючи запитав сам себе в голос: мене якась сила тягла живосилом...

— То тобі снилось, — сказала Наташа.

І знов засміялась...

Потім того раптом вона зібралась додому йти. Підвелась, потім знов сіла. Здавалось, вона має щось особливе сказати, але не могла з першого разу. Вид їй червонів то блід — ознака, що в середині відбувалась якась боротьба.

Знов трохи помовчала, і її мовчанка була якась образлива...

Та Ілько цього тепер не міг зауважити. Сиділка вийшла геть. Він спробував підвестись на лікті і спитав тихо-тихо.

— Хіба ти мене любиш (на цім слові голос йому обірвався), що прийшла оце?..

В погляді йому було благання і жагуче бажання взнати правду.

Тоді сталось щось несподіване і нечуване: Наташа припала до Ількових рук і затіпалася вся як на ножі:

— Не вбивай мене. Я знаю, ти можеш убити. Не вбивай! Я розкажу тобі все...

Ілько зірвався з місця, вражений безмірним жалем, зойкнув зглуха і скотився з ліжка.

— Ти брехала. Наташа підводила його за рукав, безпорадно тупцялась...

Мусила негайно вийти, як увійшла сиділка.

Ще лежав Ілько у лікарні, нудьга заїдала його, немилий йому світ був ані власне життя, зробився ще дражливіший, ніж був.

Як от на шостий день його лежання, повернувшись із своєї подорожі, до Ілька зайшов Іван — це була до деякої міри несподіванка.

І це тим більше, що й до вчинку Ількового він поставився... несподівано: не осудив, немов би йому приємно було...

А сам Іван таке самопочуття вже пізніше з'ясував самому собі в такий спосіб:

Ільків учинок, те, що він стріляв за Наташу, розвіював підозру що-до жінки. Ця зміна здивувала Ілька, — хоч власне він і не міг зрозуміти — але було приємно. „Неначе вдруге оженився“, пожартував собі в думці Ілько, а вголос мовив: — Всі живі, здорові... там? — хитнув головою до вікна, — це означало: по-за лікарнею, на волі...

— Живі, здорові — граючи сонячною усмішкою (сонце сліпуче світило на його з вікна) сказав Іван: — і Марко вибрикує — додав.

— Має ще моду нявкати — Іван зовсім сміявся, — на вулиці нявка, біля автобуса нявка, в кіно нявка — де не посій, уродиться...

З усміхом навіть розповів про те, як Марко розбив вікно в автобусі.

— На вокзальній набрав камінючця і, як проходив великий жовтий автобус, попудив камінюку в скло. Кондуктор кинувся за ним навздогін, але куди йому догнати, хлопець же біга, як заєць, — проте біг. Пробігли Скрізновою через переїзд, кричить як наче яку звірину ловить, — коли така погоня завершила на Залізничну, наскочила на мене, я гукнув: „Не женись, то мій хлопець...“

Довелося заплатити півтора червінця.

— Навіщо ти, мовив Ілько, потураєш йому, з його ж хуліган вийде?

— Нічого — сказав Іван — за те стрілятиме у супротивників не згірше за тебе... Ні, ні — провадив Іван далі — не думай, що я ганю твій учинок, навпаки...

Але Ілько так і не годен був зрозуміти, чим його вчинок похвальний; що несвідомо в запалі зробив, це він знав, але ж із боку для інших це було хуліганство, ясно.

Далі Іван взяв з незнаною до того ширістю та одвертістю говорити про себе самого. Сидів біля Ілька на стільці — довгенько побув у лікарні — гомоніли.

Він зрікся родини для громадської роботи — він не хотів мати дітей — і це розбивало його родинне життя: після аборту Настя відмінилась — не та стала.

Це йому боляче.

— Іноді, — сказав — мені здається, що я не правий, що просто вигадую... Боюсь, що Настя теж так розуміє мене.

„Настя, Настя — це ж не Наталка, Настя — думав слухаючи його Ілько, — а що у їх є спільного? Не міг розтямкувати...“

— Ще пак я забув тоді розказати. — вів далі Іван — до мене заходила „Вівця“. Здається, вона скрізь і всюди тебе, Ілька, шукає, — додав, — твоєї тіни. Химерна дівчина.

— Я — казав, маю в руках дещо з революційних так званих документів. дід Ганчар дав, щоб я допоміг йому на посаду вернутись... Це, звичайно, дивецтво тільки з боку старого — я йому пенсію клопочу й без того, але він приніс мені оце тепер, коли я був у Харкові, цілий пакунок, що залишився від Шурки...

Прийшовши додому, я оце вчора взяв переглянути тії папери, Насті не було дома... „Та й тепер нема, — пояснив — до Бердянського по масло то що поїхала... Прийшовши з клубу, я увійшов до хати, повернув вимикача — а як світло за вітилось, мені зробилось якось прикро, може, через те, що від'їжджаючи Настя посварила мене — не

знаю... а тільки хата показала мені пустою... і Марка ж Настя взяла з собою. Не знімаючи руки з вимикача, повернув його назад. Тоді я вперше був подумав, чи уважати захист професійних інтересів діда Ганчаря за громадську роботу? Чи я ради цього зрікся? Серед паперів,—ясно, що я таки засвітив у хаті— посміхнувся Іван— було кілька старих газет, друкованих на рудім та синім обгортковім папері... „українські“ газети, ваші— сказав Ількові. В одній з них справді згадувалось моє ймення: в повідомленні була звістка про те, як більшовицький загін Івана Рябоконя приєднав до себе „петлюрівських“ повстанців...

— Це пригадуєш?— ти тоді обурювався— за Директорії деякі з селян поділилися були на сотні, творили курені і посилали до міста... як на прощу— засміявся Іван— дивні тоді дні все таки були. Тепер, як буваєш у селі, так не пізнаєш села— не ймеш собі віри, як ото тоді кожне село, кожен хутір уважали за свій обов'язок дати борців— посилали наче на прощу, на жертву, на смерть.

— Еге, так я приєднав Петриківський отакий загін— до скорострілів діло дійшло було— а таки приєднались. А опісля з-поміж їх вийшло кілька партійних діячів— і добрих.

Перегортаю, аж у руці мені опинився протокол якогось вашого засідання, роздертий чи потертий, але ниточкою з'язаний до купи. Ти його, Ільку, писав— твоя рука та й підпис же твій.

Дочитав протокола, коли це заторготіло щось знадвору у двері.

Це й була вона— „Вівдя“. Чого? Поправді сказати, це мені не дуже приємно показалося... такі пізні відвідини— а головне, чого?

Але не вважаючи на щирість, з якою говорив тепер Іван до Ілька— всього він не розказав йому про „Вівдю“ і про себе самого— не міг розказати.

Іще було таке: глянувши Вівді в вічі, великі затінені очі, що тепер йому здавались навіть красивими, Іван сказав:

— Це я старі папери проглядаю, він показав розірваний протокол— „протокол цей колись писав, знаєте хто?— Рябокін... Ілько: це протокол української організації, він секретар був.

„Вівдя“ спитала:

— Це була робота? А тепер, що б йому, Ількові, могло бути за це?

— Ну... що? В партії не погладили б по голівці...

Іван пробував показуючи нахилитись до неї, до Вівді. Він починав п'яніти, думки гарячково плутались: „Якби хоч ця полюбила сьогодні— забув би... Настю“, однаково вона тепер мене не любила. Щиро показалося йому, що всяка нова жінка йому була дорожча за Настю...

От якби позашіпати двері: він, мабуть, їх не защипнув? Встав— „я, мабуть не защипнув дверей“,— і вийшов. „Вівдя“, оглянувшись, взяла мерщій „протокола“ і заховала собі в рукав.

— А що буде братові вашому— спитала вона Івана, як повернувся.

— Його судитимуть. Суд буде в нас у клубі.

— „В Робітничім Відпочинку“?

Іван кивнув головою: так, і ще раз подивився на „Вівдю“: завити пасма рудуватого волосся звисали на очі— але вечір та думки-мрії розпалили і зробили милими кучерями.

— Я приходила до вас так— сказала Вівдя, думаючи, що він питатиме,— тепер бувайте, до побачення.

— Ще гуляйте— гукнув Іван, чого-ж так швидко? Погуляйте.

— Не можна.

І не подавши руки, вийшла.

Іван zostався приголомшений.

— Не сказала навіть, чого приходила — сказав тепер Ількові Іван — сказала „так“, знаєш, жіноче „так“...

І прохопився:

— Чорт зна що, і Настя може хто зна що подумати... Ти їй не кажи... Очевидячки тебе шукала — тихо додав.

— Так я-ж тут був уже — нагадав Ілько. А що мені тепер буде, загрожує що?

— Ти не хвилюйся, все вийде добре...

І по цій мові Іван пішов додому, приобіцявши зайти ще...

Справді, Ілька судити мали в клубі „Робітничий відпочинок“. Іван знав, що це буде важка картина для підсудного, він просто боявся: адже свої люди найдошкульніше сміються і на глузи підіймають.

Через те вживав заходів, щоб не допустити цього — хай би це відбулося в камері народнього судді десь...

Одначе, робітничі збори гамарні вимагали кари на хулігана і для більшої пристраски вимагали поставити підсудного перед лице закону в клубі, а не десь-инде...

Годі було, отже, щось ізробити.

До клубу натовпилось публіки — скільки можна було: більш не можна. Всі найперше звернули увагу на Наташу, як вона від вхідних дверей проходила до кону, де стояв уже стіл і де мав засідати суд.

Натовп розривався перед нею — хоч як було тісно — і пропускав цю призвідницю дива. Проте задирали голови і хотіли конче бачити її в лице; всяк певне знав, що на лиці їй мала бути якась печать, — горе чи радість однаковісінько — на лиці людському конче буває печать...

Наташа-ж не дивилася на людей, хоч, певно, відчувала цікаві та нахабні погляди на щоках, грудях, повіках...

Видко було, як рвалася, налітала на окремих чоловіків, жінок, дітей, виборсувалася із тієї валяви стиснутих людських тіл...

За нею летіли шепоти, викрики.

— „Вона! он!“ — „Де?“ — „Ото стрижена“...

— „А вона не погана — сказав якийсь голос, і той, що це сказав, зідхнув жартома. — „Як, може, й ти спробуєш стріляти?“ „Доведеться... за таку можна.“

Сміх. Шепти.

— Суд увиходить. Встати — розітнувся голосний голос із кону.

Тоді всі очі й обличчя обернулись до сцени і побачили не лише членів суду й оборонців (сідали за столом), але й зів'ялу постать Ількову. Він очевидячки давніш прийшов, а тільки зумів приховати себе до часу.

Стояв край піяніна і обводив рукою нервово гладенькі пружки, мідяні прутики. Його погляд обводив голови публіки, що зібралась дивитись на його. Гойдався затуманено; ховав очі і не давав на знаки. „Не визнають... не знають, що у мене тут? Де — і сам не прибірав, десь був біль, а де?..“

Шукав крадькома Наташу.

„Казала, щось скаже — не сказала. Не сказала!“ повторив.

І така йому зайшла певність, що вона саме цього не сказала йому тоді, в лікарні, а тепер скаже доконечне.

Це може статися. Адже в кіно бувають такі вчинки, події такі... Це буде...

— Чи визнаю себе винуватим? — перепитав він і наче прокинувся, зрозумів, що це голова запитував.

— Я стріляв — значить винний, — сказав і відвернувся.

— Підсудний визнає себе винним, — урочисто оголосив винуватель, — тепер свідки...

Ілько глянув на свідків і нервово стріпнувся: мала відповідати Наташа.

— Всі на мене дивляться... почала вона не твердо, але ту-ж мить опанувала голосом:

— Я працюю — стала говорити, піднісши голову до публіки — на гамарні, вже 3 роки працюю... Від Лінде одержувала записки, він брав мене за руку, як на підпис приносила. Рябокінь Ілько, робітник нашої гамарні, завжди дивився на мене — мені було приємно на його дивитись, але... чого він стріляв, я не знаю. Тут кажу: ні його, а ні Лінде, я не кохала, не кохаю... У мене є коханий... його тут нема, він виїхав тимчасово — при цій мові вона раптом почервоніла... — Хай дадуть мені спокій, — закінчила.

Ілько відчув, як холод від пальців ніг та рук став поволі заморожувати його.

Такого переживання він ще не знав. Сором? ні; переляк? ні; розпач? — мабуть, розпач заморозив його. Він навіть не заскреготав зубами, коли побачив неподалік від себе ненавидний профіль Лінде...

Порушив його мертвий настрій голос „Вівдин“.

— „Вівдя“, подумав, чого вона: „за свідка?“

Удаючись до суду, „Вівдя“ збентежено сказала:

— Справді, за віщо його судити? Якось пройда... Вимовила це й затулила лице руками. Тоді вибух реготу, криків, оплесків відповів на її мову. Заля ревла.

Скільки не дзвонив голова суду — не помагалось, заля реготалась. Десять хвилин був самий регіт і гук.

Зиму вже давно забуто, наче її не було. Вузісінькі вулички робітничого селища поробилися м'ягкі і повнісінькі невилазною піску, — гори піску. По цих горах без угаву бичувались хури з залізом, гайками, коробками цвяхів. „Ну, ще разом добрим часом. Ну...“

Поза будівлями пробігали курні паротяги і застеляли димом покрівлі карткових будиночків. Кричали паротяги несамовито. Віяли ватри, але вже весняні, сухі, очі заполюшували; сунули кучугури на не захищені будиночки...

Ввесьденички гудом стояв галас, дитячі грища. Хлопчаки спускались з кучугур, чіпляли на телеграфні дроти довгі хвости змії.

А деякі змії сягали білястих кучерявих хмарин, що пливли ясно й безтурботно над гамарнею, над цілим фабрично-заводським районом та по-над вигнутим горою по той бік Дніпра містом; деякі з хмар зачіпались за високий шпиль собору, що височів на горі, потім відривались і ховались за обрій. Фабрично-заводський район лежав унизу по обидва боки Дніпра, по обидва боки його широченного, переп'ятого мереживом залізного моста плеса. Стрункі димарі густо куріли, і ті хмари, що пробігали над ними, мали підчорнені боки.

Иноді здавалось, що текучі клаптики хмарин спинялись серед глибоцвітової широчини, — так тоді бігли замість їх димарі гамарень, шпилі собору та церков і шогли антен, повитикуваних на будівлях.

Не рідко можна було зочити в горі рвучкі стрибки літака, що на його крилах, широко випростаних, відлискувало весняне сонце. Літакові туркоти додавали галасу і шуму: за ним бігла дівтора з нестерпучим галасом підкидала шапки і сунулася черевом з кучугур.

Літаки вилітали вранці назустріч сонцеві і робили дивовижні кола понад містом.

Одного разу (було дуже рано) Настя, збираючись у базар, передягалась, була що-йно в самій безрукавій сорочці, по-домашньому — і так вибігла на ганок, почувши туркіт. Двір був закритий, високий паркан-частокіл захищав Настю з усіх боків. Ловила вгорі очима потужні стрибки ще й досі дивної машини.

Попервах вона вгляділа, як від гамарняного димаря відірвалася сухокрила бабка, потім вона з могутнім гудом стала рости.

Росла з ревом і прямувала в zenit, не збочуючи, не зменшуючи сили прагнення.

З протилежного боку рожевів схід — сонця не видко було з-за будівель, але його одсвіти бликнули раз, перехрестились удруге на сухих крилах далекої бабки. Стало ясно: літак. Настя чула захоплені голоси в сусідніх дворах: „Аероплан“, але і в голові собі не поклала, що її можуть бачити з тих дворів. Вона забула себе.

З боку було видко, яка вона бліда зробилась після аборту. Але це їй ще більше було до лиця, до її прозорості ще блідність. Ранок кучерявив ясний волос на висках, „плічко“ її облипчастої сорочки зсунулось на руку — і плече грілось... Ясно, вона нічого спільного не мала з Наташею, що працювала на гамарні в конторі — і тільки Ілько засліплений коханням міг поєднувати їх.

Якби він тепер побачив її в ранішнім сяєві — що де-далі більше займалося на гонтових та дахівчаних покрівлях робітничьких будинків — нічого спільного не було: Настя мала стільки грації.

Взяла поправила „плічко“.

Літак розкрутився вже над головами, розтинав височінь — перехилившись в один бік і заяснівши крилом. Настя звела голову до гори, закинула обидві руки за голову і так її піддержувала; пишна ясна коса двома джутами повисла з під рук.

Така поза була як найкраща їй: струнка постать, високо піднесені груди, що їх тільки трохи накривав серпанок тонкої сорочки, який облипав на опуклих грудях.

Гарно б було подивитись на неї збоку. Можна було б не повірити, що це щоденна хатня робітниця, а не красуня-нероба.

Єдиним скоком літак проминув zenit і похилився до сходу. Сонце приснуло з-за будівель і вдарило літакові в пропелер, а Насті в очі, Настя мальовничо приклала руку до очей і перехилилась у бік...

Гарна вона була.

Ілько ішов з уночішньої зміни і проходячи повз братів двір, заглянув через високий паркан — і побачив Настю в такому вигляді.

Це дало, проте, Ількові тільки біль.

Найкраще свято весною — перше травня. І місто мало відсвяткувати його урочисто й красиво; зацвісти покрасами мали теж і карткові робітничі будиночки, що навколо гамарні.

„Свято першого травня“ це звучало гарно.

Перш за все день видався чудовий, яскравий, із блакитним небом, із зеленими майданами, з радістю на обличчях.

Як всяке громадське свято, день творив піднесений настрій, окриляв молодь, бадьорив статечних...

З різних кінців міста доходили звуки міді — оркестрів і сонячний гомін. Плавом пливли вулицями, як ріками, робітничі походи в напрямі до центрального майдану. Гомоніли трибуни... маяли прапори. Ішли походи, як довгі ретязі з людських мас, подекуди розпадались на поодинокі ланки, перебігали окремі люди, хлопчаків з цигарками.

Майдан — море. Майлан був зелений і ясний, весняний, поновлений кількома свіжими трибунами, високими риштованнями, що ясніли свіжо виструганим деревом та кучерявим клечанням, — майдан швидко заповнювався воружками людськими масами; окремі лави ставали „шпалерами“ і до ладу, творячи по-середині місце для спортивних виступів. Ішли спортивні організації, клуби робітничі з музикою — а та музика ставляла силоміць кожен ногу в такт...

Коли вже виявилось, що майдан більше не вмістить ані однієї зайвої групки — повен вщерт — тоді раптом над головами розітнувся хрипкий покрик — і тоді сколихнувся воружкий людський масив і пішов щільніше, потоптом у купу, шукаючи тисячами очей гучномовця. Ще покрик — ще гучномовець: чотири сторони світу, чотири кінці майдану — і з чотирьох кінців по гучномовцеві. Це ще було вперше, за новину було — і люди засміялись, загомоніли, покотився гомін і вмовк: вдарили оркестри.

— Чи то нам здається так, чи воно й справді так: революційні співи красиві і діють, як гіпноз — озвався Ілько до Василя Прихідька, який підійшов був до його та Насті, що стояли на пригорку. Він „забіг“ угле-дівши їх, хоч йому й ніколи було, бо брав участь у спортивних виступах.

І зодягнений він був відповідно: труси червоні та коротка безрукава сорочка „майка“. Дужий у руках і в ногах — він стояв і ходив рівно — із спортивно-вивченими рухами, і це надавало йому вигляду вродливого і якогось античного красня. Мав рівні і красиві ноги.

— Мабуть того, що вони революційні, — сказав Василь на Ілкові слова, і засміявся до Насті якимось особливо і радісно. Настя спалахнула ніжно — і те зворушення залило їй білу ший, вуха, лице.

Ілько відвернув очі від обох і став дивитись в бік до найближчої трибуни, де з-за зелених гілляк видко було Івана: він промовляв — і гучномовець ширив до велетенських розмірів і звучності його голос: „пролетаріят... пролетаріят...“ декламував із хрипом гучномовець.

Ілько зціпив зуби.

— Іван промовляє, — сказав Василь, — ти слухаєш?

— Слухаю, а як же, засміялась Настя.

Потім того Василь „побіг доганяти свою організацію“. І знов бачив Ілько, як Настя пасла його довго очима, поки він заховався між люди.

О другій годині почались спорт-виступи. Ясні фігури спортсменів розмірежали спортивний майдан на шахівницю. Кілька сот людей у білому вбранні (жінки з червоними хустками на голові, як маки серед загального моря голів!)

З місця, де були Ілько та Настя, добре було видно всі рухи і вправи. Видовище було струнке й гарне, симетрія милувала око, як і всяка мистецька лінія. В цілому наче це була яка одна машина і наче невидима рука повертала десь із якогось краю важницю (підойму) і творила окремі вправи.

Знак: — і велетенська симетрія падала на коліна, немов молилась весні і сонцю. Ще знак: і симетрія простягала молитовно сотні рук д'горі — до весни, голубоцвіття й сонця.

Потім того викидала руки, як крила — і здавалось, нечутно линула до сонця і радіння; здавалось, вся ця дивна машина — симетрія — зніметься вгору, — і тоді без нічого лишиться увесь багатотисячний натовп — тільки очима слідкуватиме за її ширянням у небі, як за льотом літака.

Струнко йшли багряні маки дівчачих голів і вливалися в море. Ще спиналися до гори піраміди...

До Ілька й Насті прийшов Іван, бо йому вже нічого було робити. Тоді Ілько відійшов собі і пішов у сад, де й сів сам-один на лавці. Заглядив був на мить Наташу, але вона злякано поспішила сховатись між людей і за дерева.

Сидів. Музика доходила — слухав. Музика розслаблювала його.

— Ілюша!

Він оглянувся: до його йшла „Вівдя“ і посміхалась.

— Ілюша, ти сумуєш? Я сяду біля тебе...

І сіла навмисне близько. Вона теж брала участь у спортвиступах і була теж одягнена по-спортменському, на ногах білі „балетки“, коротка спідничка і червона хустка — не яскраво червона, як в інших. Ілько зразу ж зловливо та глузливо подумав, що вона така без смаку — наче не жінка.

Вилиняли підрізані коси великими пелехами сторчали з-під хустки. Спортменське вбрання їй не личило ані трохи, бо була низька, ноги не рівні, по жіночому товсті стегна — і коротке вбрання якось невідгідно оголяло їх.

Відрухово якось Ілько відсунувся від „Вівді“. Бувши збентежений — він це зробив необережно.

— Чого ти одсовуєшся? — грубо сказала „Вівдя“ — не любиш? І не треба твоєї любови.

На очах їй раптом заблищали сльози: — Не треба твоєї любови.

А потім того лице їй пересмикнулося від злості, вона підвелася і сказала — з силою, з гнівом.

— Я тебе жаліла, а в мене є такий документ...

Ілько мовчки сидів, похнюпивши голову, це її ще більше розгнівило, вона майже крикнула — гукнула:

— Ти думаєш, що у повстанцях був, так і „ламаєшся“. У мене є такий документ... Тоді Ілько раптом і собі запалився зірвався з місця і виразно вимовляючи кожне слово, твердо проказав, стиснув кулаки:

— Я сам знаю, де я був, іншим до цього зась — я вас, товаришко Ботанова не боюсь — я вас не люблю — стріляв на Лінде за Наташу...

— Дулю дала. Ха-ха... реготом перебила його гнівну мову „Вівдя“. — Вона й до кіна з тобою ходила, щоб випитать про Петренка, а не ради тебе.

Потім пішла від його.

Ілько прихилився безсило до дерева, обхопивши його, тонке, обома руками і так стояв.

А небо яскріло...

Петренко Євген... Справді, це-ж за його, думав Ілько, говорила Наташа на суді. Це був Ільків приятель, що з ним він разом уступив був на рабфак — і вчилися разом, але пішов він уперед, вже був тепер у Гірничім Інституті... Деякий час вони листувались були — і Ілько зберіг одного його листа.

Прийшовши тепер додому, ще раз прочитав його, того листа, і порвав.

Зміст листа (уривок):

„Люди самі собі створюють казку, люблять жити, як у казці — це було споконвіку, з того моменту, як тільки людина зробила перший крок, відходячи від стану *pitcantropus*’а.

Яких тільки казок не вигадувала людина. Мріяла споконвіку... Писала „Утопії“ і творила не-утопії,— людська бо думка ніколи не буває мертва і нездійсненна. Треба знати це і вірити в це (значить у людину вірити), щоб жити радісно... Треба вбачати в найдрібніших фактах вияви цієї людської творчости. Мій батько, що не мав, як відомо тобі друже...“

Ілько подумав про те, що в очі Євген ніколи так не називав його — „друже“. І це звертання показалося йому нещире; „друг“ — подумав гірко.

... „як відомо тобі, без жодних матеріальних можливостей, до самої смерти будував собі справжні хорони з найдивовижнішими ходами та переходами. Це не було власницьке бажання, бо його цікавило те, що так буде гарно. Кажу тобі, між иншим, друже (знов „друже“),— я перейняв у спадок цю батькову мрію і здійснию її якось, спроектую в батьковім дусі...“

... — „Найвеличніша - ж казка у людей — соціалізм“ ...

„Він вчиться“ ...

Далі Ілько з жахом зрозумів, як він, учасник революції, відстав тепер від усіх, від товаришів... Він був нікому не потрібний, сам собі непотрібний... Йому до божевілля зробилось боляче.

Іван багато Ількові допомагав і між ними зайшло на приятельство: сходилися, бували один в одного. Особливої, що правда, ніжності між ними не було,— та й яка може бути ніжність між дорослими чоловіками, хоч би й братами?

Але вже Ілько, наприклад, виражав Івана в одну з його частих ділових подорожів, найчастіш до Харкова.

Увечері виражали Настя й Ілько на вокзал до Харкова... Усі троє жваво гомоніли. Надто Іван був веселий, говорив дотепи, приємно морщачи усмішкою свого рівного носа — і з властивим йому гордовитим стріпуванням голови.

Ілько виступав у ролі помагача: ніс другого кошика. Настя, що йшла, накинувши на голову свою найкращу жовтогарячу хустку і звешленою вгору рукою придержуючи на грудях крайки — не зав’язувала хустки. Як звичайно, була вона в святнім убранні — яскрава, у великих квітах-маках на ясному полі сукня тонко облягала її струнку постать. Сміялася на Іванові дотепи, позираючи иноді на Ілька, наче кажучи: „Смійся, я - ж сміюся“.

Ілько сміявся.

Іван звичайно думав, що вбрання і великі квіти на сукні і щирий сміх — це для його, його власність.

Він взяв далі „розумно“ говорити.

— Зоставайтеся такі раді, як я їду... радий. Мені справді легко. Приємно й те, що ти, Ільку, так легко вискочив з тієї прикрої історії, необачний... Ти молодчий, ти радіти можеш безпосередніше... Я теж радів колись, сьогодні радію,— поспішив він запевнити: — я тільки хочу сказати, що старші отруюють собі радіння твердою певністю, що веселість невічна, що за нею конче буває спад...

Але коли вже Ілько, примостивши кошика у вагоні на полиці, виходив (два звінки), Іван, нахилившись до вуха, мовив з тривогою в голосі:

— Чи не здається тобі, Ільку, що Настя сміється нещиро. Ілько якось мимоволі здригнувся.

— Ні,— сказав.

Прийшовши Настя з Ільком додому, засвітила світло.

Марка не було вдома, він разом із „піонерським“ загonom був у таборі десь на селі. Ілько згадав це, скоро вступив до хати, згадав і злякався сам себе; в голову вдарила кров, відчув на щоках вогонь; шибнула думка: „Як же вона ночуватиме сама? Але Настя, несподівано обернувшись до його, раптом попрохала:

— Ілюша, я боюся сама, ночуй у нас.

Сказала „ночуй у нас“, і це нагадало Ількові про брата, схаменився; сказав, що ночуватиме, тільки треба сповістити матір.

По тій мові вийшов з хати — не так матір сповіщати, як прохолодити гарячу голову, приготуватись до ночівлі. Мати бо звикла до його усяких раптових зникнень.

Постоявши, пройшовшись трохи на вулиці, він повернувся до Насі. Настя послала вже йому на канапі в світлиці (залі). Розмовляти нічого було, та й взагалі Ілько рідко коли розмовляв з Настею, не випадало...

Лежучи в темряві, Ілько спершу усилювався був думати про Наташу, але те, що він його гамував, з новою силою звелось йому в тілі як могутня фізична сила.

До того-ж, Наташа навік утрачена вже. Зріклась його. Вже він бачив, тільки єдину бачив Настю, лякався тільки тієї сили, що зростала і була як фатум.

Стративши розум, він зірвався на ноги і білою марою спинився перед Настиною спальнею.

— Насі,— тихо гукнув і прочинив дверину,— Насі, спиш?

Зочив білу в темряві Настину постать, що лежала розкрито. Божевільно затремтів.

— Пустити мене до себе, Нацю.

Настя схватилась перелякано, скрикнула.

— Ой, хто це?

— Це я. Пустити мене, Нацю, до себе. Іван не знатиме... Пустити:

Настя зойкнула:

— Не займай мене. І взяла якось розпачливо натягати на голі коліна ліжника, білу простильню, що облуптувала ноги, завважала; тиснулася в кут до залізного бильця.

Ілько упав і собі на ліжко, далі вхопив перелякану жінку огребом, хотів поцілувати коліно, але туж мить відчув у роті скажений біль. Настя пручнулася з усієї сили і вдарила його коліном у підборіддя, прикусив язика...

Раптом знесилений — відсунувся і дивився упертим поглядом оддалеки, важко дихаючи. Настя німо тислася в кут, здавалось, що ще трохи — і вона полізе на стіну; білим птахом (сорочка без рукавів) билася...

Знов скаламутнів Ількові погляд, безрозумно затрусився — і кинувся на жертву.

Настя крикнула несамовито:

— Васю-у...

Це слово було такою несподіваною річчю, що Ілько аж отерп зразу: йому показалося, що в хаті, окрім його, ще хтось є. Вибіг із спальні, став одягатись хапливо.

... Вибіг на вулицю.

Опинившись вже на вулиці, зрозумів Ілько, що Настя кликала на поміч не Йвана, чоловіка, а когось іншого. Кого? Василя Прихідька? — „А-а — махнув рукою, — хіба не однаково кого? Але що скаже Йван? Йван, брат, її чоловік?

Стояв посеред вулиці — і не знав, кудюю йти. Здавалось, нікуди було йти; спробував був піти в однім напрямі — до пивниці, — але якась сила завернула; пройшов трохи і знов став. Немов би він ходив у тіснім приміщенні, а не на вулиці.

Зрозумів, що вагання — це теж мука. Куди його дітись? Вночі. Чомусь згадав недалекий вокзал — і тоді свінула думка: „поїхати до батька, до Маріуполя“.

Так, по-за цим припадало тепер йому либонь тільки світ за-очі піти...

... Так, він поїде.

Стала йому у пригоді тепер колишня умова з Іваном, умовились же були тоді, що Ілько поїде. Ба й подробиці обміркували були: як помер чи помер батько, Ілько мав дати (ударити) телеграму з трьох слів — батько помер, а третє, яке треба буде, чи яке захоче.

Знав Ілько, що поїзд на Маріуполь є вночі. Поїде. Зайшов до матери і сказав, що їде. Мати, що звикла до його всяких несподіваних вибриків, нічого не сказала, тільки дала у дорогу їсти — і попрощалась, витираючи хусткою очі.

Зайшов їще по дорозі до Лоричева, позичив грошей, бо в самого було омаль.

Опинившись після кількогодинної їзди в Маріуполі на пероні з кошиком у руках, Ілько відчув раптом таку жахливу самотність, якої ще, здавалось, ніколи не знав.

Чого він приїхав сюди? До батька? Якого батька? Так він же не почував у собі аніякісного синівського почуття.

На пероні людей майже не було; це того, що далі не було залізниці, далі було море.

Ілько зрозумів, що доїхав до моря, якого ніколи не бачив ще з-роду. Зблизився до берега і глянув, але й море показалося найгіршим: випнуті до обрію брудні води важко та незграбно, як волячі спини, накочувались на густу рінь, підлизували розкидані лабаки. Де-не-де на хвилях гойдалися нецікаві рибальські байдаки з пообвішуваними вітрилами.

„Чого я сюди... приїхав?“ Він не знав батька — без батька виріс. Дужий і при здоров'ю чоловік — Ілько під впливом переживаннів і розпачу відчув раптом повне виснаження, величезну втому. Кошик у руці (легкий з харчами) показався вагою якоюсь і він поставив додолу, до ніг... Здавалось, його тепер муха подужала-б.

Тепер би він вже не стрельнув у Лінде. Та й Наташа ж уже навик утрачена.

Пішов до міста неймовірно крученими вулицями, що зводились угору від моря — йти було важко. Доводилось видряпуватись на справжні глиняні кручі, бо в однім місці він мусив навіть сісти відпочивати. Це вже була гора. Звідти глянув ще раз Ілько на море (і на червоні дахівчані покрівлі будівель, що було характерною ознакою південно-приморського міста); тепер око не могло осягти моря! Хвилюючись воно заливало обрій, творячи безкраю опуклу просторінь, а води морські

здавалось котились на місто... Небо, захмарене сірим масивом, гойдалось у морі.

Але Ілько не годен був якось оцінити стихію...

В адреснім бюрі розпитав, де перебуває (живе) батько і пішов: батько жив біля станції, в школі залізничній за сторожа. Біля станції спитав якогось залізничного заметільника.

— Е-е,— сказав той і похитав головою — умірає він.

— Як? — не зрозумів зразу Ілько.

— Умірає, кажу. Он туди йдять...

Увіходячи до „кватири“ батькової, Ілько мусив пригнути голову дуже низько, щоб не стукнутись. Та й в середині не можна було, як слід, випростатись, стояти, бо це була вузівська прибудова, як сучотки, з одним віконцем, дуже малим так само.

От увійшовши Ілько, поздоровкався і спитав:

— Чи тут Рябо?..

Не доказав, бо побачив свого батька на купі брудного рам'я під спиною, скоріш угадав, що це його батько.

— Драстуйте, тату.

Хворий видивився на його пильно, але не спробував навіть поворухнутись: був опухлий і нерухомий, як колода. Пізнавши сина, він заплакав беззгучно, тільки сльози виступили на очах, на виду показалося якесь напруження — хворий сказав:

— Про-падачка... моя це... си... сину... Ілька пойняв острах, він оглянувся: за ним стояла якась жіноча подоба в лахмітті і втирала сльози.

— Це мій батько? — перепитав Ілько — Я приїхав...

Подоба замахала руками і покрутила головою.

— Я глуха: не чую — промовила якимсь крикучим голосом. З зими отак лежить, як колода... додала.

— Дивись! Дивись! Вмирає — закричала раптом. Хворий поволі випростувався, чорнів на виду, витріщав очі — і розітнувся раптом зойк:

— Жа-аба... безглузде, жажливе слово смерти.

Хворий уперся головою й ногами в протилежні стіни і так застиг.

— Тату!

Та-ж зразу схаменувся: було моторошно; він побачив у живі очі смерть. Блискавкою виросла в думці свідомість того, що смерть страшніша за те, як її люди собі розуміють. Люди надто звиклися з нею, зжилися.

Людям треба тікати від смерти.

Оглянувся; за ним стояв хлопець років десяти в рамні чорнім (безпритульний?): він все чув, всю сповідь... останню розмову батька з сином, безглуздо якось посміхався.

Тоді Ілько вибіг до моря, сів на камені і безучасно дивився, як ціла родина селян лагодила байдака, відпливаючи туди, де Кубань.

Того дня дав телеграму — кому? матері, здається, а не Іванові: „Батько вмер. Страшно“.

Батькова смерть нагадала Ількові про смерть... адже і він мусив колись померти!

Куди мав піти?

Жив у Маріуполі тиждень, а потім згадав за посаду — і поїхав додому. На станції Н. мав пересідку...

... Ніч тепла стояла на дворі, зоряно-спокійна. Станція Н... вузлова, велика — тож і народу буває раз-у-раз багато. У вокзалі душно, накурено. Ілько вийшов на двір, бо надворі легше дихати було. Відійшов від станції подалі і ліг на траві збоку від колії.

Озія вокзалу велетенськи височіла по-над іншими тінями і чорними контурами будівель і сонних вагонів, що бездіяльно повідкочувались у тупики під накриття уночішньої темряви. Рідкі по-між коліями лихтарі плямали, освітлювали замощені шпали і чітко покладені рейки. До Ілька світло тільки трохи досягало, він лежав у тіні так, що його іншим не видно (він так думав) було, а він навколо себе все бачив. Хотів відпочити—і ліг ницьма грудьми на землю, на шорсткі колючки, а голову поклав на лікоть.

Полежавши так кілька хвилин, він почув знеобачка за собою легкий шерех; звів голову.

— Товаришу,—звернувся до його хтось (жіночий голос),—ви не спить, а то он,—і Ілько більш угадав, ніж побачив, що жінка кивнула головою в бік до водогону—обчистять... Під водогоном правобіч від Ілька справді юртувались якісь постаті—сильвети в лахах—лежали, сиділи, стояли—на видноті від лихтаря.

— Безпритульні? подумав Ілько, а вголос мовив:

— Я не сплю...

І придивився краще до тієї, що остерігала: це була жінка вже на літі, певне, в сірій сукні (одсвіт від лихтаря з колії—світляна пляма на жінці), з приємним м'яким голосом; сиділа вона на камені чи на стовпці якимсь.

— Не спите?—перепитала вона і раптом підсунулась до Ілька ближче. Будемо гомоніти вдвох, щоб не заснути—добре? Я їду з Одеси, другу ніч не сплю...

І знов умовкла.

Ілько не прибрав, що зразу сказати—і теж мовчав, поки жінка не запитала:

— А ви звідкіля їдете?

— З Маріуполя—відповів. І подумав: „Ця теж, мабуть, із тих, з їхньої кампанії, і приобіцяв собі бути на бачності.“

І знов обоє вмовкли. Тоді жінка швиденько загомоніла з твердим наміром не замовкати.

— Ви студент? еге?

— Я—робітник...

— А я гадала,—студент... Скажіть, товаришу, чи вас не дивує, що я, жінка, незнайома, майже в полі, серед ночі зачіпаю вас?

— Не дивує...

— Значить, із вами можна говорити,—з радінням у голосі гомоніла далі. Ви, певно, і догадуєтесь, хто я така. Я—повія. У звичайному буденному розумінні цього слова. Більше вам про мене не треба знати. Досить того, що ви тепер розумієте мій тон, мою мову, мою сміливість цілком. Бо, хоч після революції жінка стала рівна з чоловіком—рівність це?—але не всяка зможе цілком спокійно зустрічатись з незнайомим чоловіком сам-на-сам і отак по-просту розмовляти. Тільки повія не боїться, бо вона не самиця, а знаряддя...

„Правда“, подумав Ілько, „не кохаючи, боїться... і мене Наташа боїться... Хіба б налякати її?“

— Часто трудно буває взнати, чи кохаєш—любов це чи може просто фізіологічна цікавість...

— „Як вона розумно балакає“. І я не кохаю Наташі?... Настю кохаю?“ А в голос мовив:

— Правда.

Але розмовниця не встигла йому відповісти чи говорити далі, бо до неї з темряви вийшов якийсь чоловік і спокійно промовив:

— Пойдьом.

Вона звелася висока і рівна і кинула до Ілька.

— Я зараз. Я прийду ще сюди, як ви будете, добалакаємо...

Ількові зробилось гидко, навіть страшно і він інстинктивно стиснув у кешені револьвера. Підождавши, поки пара сховалась у поблизьких кущах, у мороці, він пішов до вокзалу.

Стояла парка липнева ніч. Як їхав додому, ще була пересадка, далі поїхав „дачним“. Не сподівався, що в однім переділі побачить горбатого Кольку, що виглядав з-за своїх валіз та кошиків („спекулював“). Без усміху горбань довго злякано дивився на Ілька: тепер після того, як Ілько стріляв Лінде — він боявся навіть зустрічатись із ним. Але Ілько зрадив йому.

— Колька... чудака ти. Чого так дивися? Не пізнав?

— А хіба ти, — озвався, затикуєчись, той — нічого не знаєш?

Він розказав, що кілька днів тому Настя покинула Івана і „зі-йшла“ з „їхнім“ Василем. Василь прогнав свою жінку...

Далі, розбалакавшись, горбань майже шопотом сказав:

— Знаєш, вони щасливі. Ой, щасливі!

— Чого ти думаєш, що щасливі?

У відповідь горбань розповів — змалював картину їхнього побуту:

— Вони зовсім не зважають на мою присутність, так наче я не людина... Позавчора ввечері я сидів коло столу, як прийшов із заводу Василь...

— „А я ждала! Цілий день сама“. Сказав горбань те саме, що раніш знав і Ілько: „Цілий день сама“.

Прийшовши уночі додому, Ілько спав довго, хотілось не прокидатись ніколи. А прокинувшись, відчув нудьгу найгострішу. Як спав одягнутий, так устав і підійшов до малого трюмо (такі трюмо є майже у всіх робітничих домах). Висмикнув з кешені руку, яку тримав там увесь час, навіть у сні, і намірився револьвером до виска, спостерігав, яке вражіння справить це на очі, на крайки губ. На блідому, аж зеленому обличчі, ворухнулась гірка усмішка, затремтіли губи, очі притьма дивились.

І що-будь зробити Ілько вже не змагав; він тільки готувався до катастрофи, єдиним поки що рятунком був револьвер і він хапав його лякливо. Щось мусило статись доконче!

Сів кінєць столу, повісивши руку з револьвером, потім того знову звів холодну зброю до виска.

Але раптом він подумав, згадав, що Настя посміялась із його — через Василя.

Взялася його тривога...

Але раптом до грудей йому вступила лютя, скажений, несамовитий біль: чому він мусить отак згоряти, отак мучитись? тільки він?

Знов у ньому спалахнуло дике почуття помсти — дикий спадок, звір у людині.

... Чому — тільки він? Адже єсть іще люди, є ті, що повинні ділити з ним муку. Його біль від кохання — хай страждає ще й той чи та, що спричинились до цього.

Ціле життя людське — страждання...

З такою думкою Ілько вийшов на вулицю — заспане лице з дороги, щоки відпалі, з розстебнутим коміром сорочки і голою грудиною — з боку він виглядав і поводився, як п'яний — його висока по-стать гнулась, як може гнутись позбавлене волі та дисципліни тіло — як лозина...

Якби з іншим настроєм стрів він був Наташу, то тоді може б не сталося того, що сталося — а так...

Одним стрілом з револьвера він убив її на місці...

Нагнувся потім до неї, підвів за голову — та Наташа була вже мертва, а голова падала як дерев'яна з рук...

А за годину може перед цим Іван вийшов був на базар, бо не хотілося сидіти в „чужій“ хаті.

Але тут сталася подія, якої він звичайно передбачати не міг!

До його підбіг переляканий Марко; кричучи з усієї сили, він ухпився за рукав йому. Кудись тяг. Сльози і пароксизм плачу заливали мову, і він не міг вимовити.

— На-астю б'ють...

Крізь натовп бабів, дітвори углядів Іван жахливе видовище: Настю били...

Бідолашна жінка звивалася в руках двох чи цілої кучі напасниць. Жовта шовкова хустка зсунулась на плечі їй, ясні коси розтріпались і падали на очі — вона не бачила, наче, хто її бив по щоках, смакав за коси...

Іван став — не прибирав, як можна оборонити свою - не свою жінку. Чужу оборонив би, але Настю?! хіба вона чужа?

З натовпу хтось гукнув:

— Чоловік її!

— Де? Який чоловік? Бувший...

Юрба з галасом, сміхом розшибнулась перед ним — але він круто обернувся і пішов швидко, швидко геть... раптом придержав ходу, прислухався, чи не сміються з його. Щоб не сміялись, взяв повернувся знов до місця бійки. Стояв, дивився. Здавалось, в середині йому а ні чуття, а ні думок, а ні інших будь яких виявів свідомости не було, одерев'янів немов. Жодна рисочка йому на виду не ворухнулась. Опісля тільки він пригадував і зумів з'ясувати собі цей стан: це був такий раптово-дужий вибух розпуки, що приголомшив його своєю силою.

Дивився небачучими очима на бійку, Настя мовчки захищалася: котрась з жінок укусила її за палець — тоді вона болюче зойкнула...

Зойк порвав був Івана... але він, зціпивши зуби і кулаки, круто повернувся і знову пішов геть від болю.

Марко деякий час волікся за його рукою, а тоді пустився і з несамовитим криком ускочив у середину. З його руки полетіла цеглина і розкривала висок одній з напасниць.

Друга схопила його за вуха...

Іван пішов скрізною Межевою вулицею, поз пошту в кучугури...

Знов же тільки потім пригадав він свій цей напрям, в пам'яті лишилось не головне, якраз, безглузді дрібниці, як от наприклад: він спинився був і прочитав новенький напис, написаний на жовтій скринці: „Поштова скринька на листи“, думав про те, що це Ільковою дбайливістю нач. пошти перемалював так замість: „Поштова скринька для листів“.

Уже в кучугурах схаменувся (вітрець легенький обвіяв його, було свіжо після вчорашнього дощухи) і аж тоді зрозумів, що безглуздо учинив.

„Мене не стало б менше, якби оборонив“...

Поспішив тоді назад, маючи себе в руках, уявляв наперед, як він чинитиме. Підійде спокійно і візьме за руки обох напасниць, добре стисне, підержить, поки Настя (хай і чужа-рідна!) втече. Прикро було тільки,— як він тоді так не зробив. Тепер же справді біг...

Але на місці бійки вже паслися кури—це хвилин за сім сталося. Іван став на місці і замислився. Каяття, як найбільша мука озвалось, зробилося соромно, жаль узяв його такий...

Додому однаково не міг пійти... Пішов помалу до Дніпра; на дорозі були кучугури і шелюг, увійшов між розхилені кущі шелюгу. Почув терпке та химерне пирскання кіз.

„Полковниця“, подумав. Справді з під куща вибігла неохайна розтріпана жінка і сховалась у густій лозі, до грудей вона пригортала дитину. Кози, хрумаючи перій та молоді листочки лози, дивились на незнайомого чоловіка.

Вийшовши Іван на горб, побачив Дніпро. Виснажений і душевно знівечений, він ліг відпочити. Він глянув позад себе—зеленів густо і сивів шелюг, праворуч—те саме, ліворуч теж. Йому раптом показалося, що все тут справді спочивало, несло у світ мудрий спокій... Дніпро рівно лежав, води його являли найідеальнішу геометрично—рівну поверхню.

Ця поверхня з правого берега відсвічувала в собі окремі будинки, шпиль собору, що на дугастій лінії обрію стояв найвище, та стрункі димарі заводів; творилась ілюзія—і годі було казати, де кінчався Дніпро і починалось місто (з Іванового горба—оддалеки).

Ще далі по тім же правім боці де кінчалось місто і де Дніпро робив коліно у густих вербах (а може то були й не верби—якісь садки сизіли в далені) показувались, як намальовані, купи сел і білі церкви—краєвид України...

Над серединою Дніпра від Івана убік височіло граційно легке мереживо залізничного моста і крізь його повз нешвидко якийсь поїзд. Іван присів на горбкові і дивився найбільш на воду; з води подекуди сіріло обшліховане камінюччя. Спокій у природі, як дивні чари, впливав на Івана, неспокій у грудях стишувався, вже не міг не чути, як б'ється серце. Іноді йому вчувалося якесь стукання, але це, видимо, було щось по-за ним: йому навіть виразно почулося, що за найближчим кущем шелюгу щось наче довбнею в землю гупнуло.

Та він не звернув уваги. Він цілком заспокоївся. Міг уже він обмірковувати з властивою йому холодністю і спокоєм сподіянє, те, що сталося. Міркуючи, він раптом зрозумів, що власне йому не слід би отут на самоті бути, йому б треба йти до людей—в цьому ж його сила.

Згадав Ілька: це мученик. І не дурний хлопець, а сам собі завдає мук, болю, всяких прикростей. Він проти людей і раз-у-раз самотній. Звідси всі його вчинки...

Так, він був причетний до „української“ справи—але чого? Хіба він не такого становища людина, як і він, Іван, як його товариші—Даденков, Прихідько то що? Такий.

Але його самотність—чим і пояснюється його „українство“. Серед робітництва зросійщеного це диво... Він же болюче самотній був і в тій справі, якщо не рахувати Гончаренка, що рано згинув.

„Сам—подумав іще спокійно—сам... Та й глянув зненацька на свої ноги і отерп: ямка—западина, в якій він сидів, власне поставив ноги—це була „братська могила“ порубаних більшовиків... порубали петлюрці... Знав, що їх закопано наймільше, тепер земля запала, прямокутна правильна западина показувала розмір ями.

Він сидів на кістках.
Зірвався прожогом на ноги.

Уява намалювала знов страшну картину. Тут і заховали більшовиків.

Робився знов чутливий і відчував, як напруга в тілі — у вухах, у очах, у руках росте...

Знов почував стук, ні не стук, так наче скрегіт заліза об залізо. Пішов у той бік і за кущем побачив зігнуту спину... Ганчаря. Старий щось копав.

— Климе Петровичу, — гукнув здивовано Іван — що це ви?

Дід випростався трохи, скільки дозволяла старість, замахнувся лопатою і вгородив її в піскуватий ґрунт. Похитнувся при тім гострим підборіддям уперед. Іван аж тепер зауважив, що він дуже старий, найстаріший, зігнутий, якимось неможливо, низький, обличчя йому почорніло якимось. Він не міг уже сміятись, хоч наче й мав намір.

— Десь, думаєте, яму копає старий? Собі? Ні — це не яма.

Потім він став кашляти. Довго кашляв. Відкинув від себе лопату, на яку спирався був — і кашляв, хапаючись розчепіреними пальцями за груди, повітря хапаючи.

Іван стояв і ждав, поки перекашляє...

— Пі... пістон... чи той... я ще не вмираю... І знов кашель.

— Умер ти, діду, вже, подумав Іван — смерть тобі...

— Я не вму, поки не заспокою кісток свого сина. Його ж тут поховано? Тут, питаю? Кажі. Тих, що з ним поховали, тих тут. Викопую оце хоч кістки — тоді ж собаки тільки ногу відгризли, з чоботом занесли — та й перенесу на кладовище, поховаю, як слід, по-божому... У мене ж він один...

Іван мовчки слухав, починав розуміти, що в діда в голові щось сталося вже.

Мовив:

— Ідіть додому, вам же пенсію вже дано. Підете в страхкасу номер 3.

Але дід наче не чув, гомонів далі.

— Син кров проливав за революцію, а його поховано, як собаку. І взяв знову копати.

Скоро його лопата стукнула об кістку — він затрусився увесь і припав обома руками до розритої землі. Взяв у руки справді людську гомілку і став божевільно обдивлятися, підносив близько до очей, навіть нюхав...

— Його? — і знову обдивлявся. Мого Шурки? Сину мій...

— Ідіть додому — сказав був іще раз Іван, але дід, очевидячки, забув про його.

Тоді Іван пішов поволі додому.

На розі Залізничної Іван раптом наткнувся на купку людей, що купчилися над ще теплим трупом жінки.

В середині стояв Ілько, зігнувши свою довгу постать.

Іван поточився.

Насті йому не вернути і... брата.

Гув гудок у гамарні.

С. БЕН

* * *

Лунке повітря, сині небеса;
Земля здається білим океаном.
І дальній хутір мов коса,
Чи острів під тонким туманом
Лежить і злегка куриться димком.
Комусь простий готується сніданок.
Малеча вже напевне за столом:
Одні з шитвом, а другі за книжками.
І він веселий, дужий, молодий
Плете сітки та верші вузловаті.
Уся сім'я мов невід золотий
Сплелась у дружній, безтурботній праці.
Ясніють глищі, шелестить папір,
Глибокий мир і спокій в кожній миті.
А за вікном срібляться дні,
Безмежні ятірі блакиті.

С. БЕН

НАДВЕЧІР'Я

I

Дзвінкіш мороз. І вечір на шибках
Малює тм'яно - бронзові любистки.
Ще мить і догорять останні блиски,
Рожева тінь сховається в кутках.
І в безбережнім, фіялковім морі
Потонуть села, хутори, дороги.
І тільки вогники убогих хат
Яснітимуть у мовчазних степах.

II

Глибокий присмерк перейде туманом.
В полях зажевріє веселий жар.
І знову місяць круглий і рум'яний
Блискучим колом впливе зза хмар.
І заясніють вулиці снігами,
Прозорий дим полине над хатами.
І білий иній розцвіте бузком
Під кожним тином, ганком і вікном.

III

О ці казкові, тихі надвечір'я!
Дзвінких золоторогих вечорів.
І синь небес у пелюстках сузір'я,
І гул річок під скелями борів.
Неначе дивна, білосніжна мрія
Зимова ніч виходить з берегів.
Горить, сріблиться ніжно над землею
Далекою, північною зорею.

ШАМІЛЬ АХУШКОВ

ЖІНКА

З ІНГУШСЬКИХ ОПОВІДАнь

П. Тичині

Я зустрічаю аул після багатьох років розлуки. Я блукаю по вільних аульських улицах, за кожною саклею на мене чатують томливі спогади дитинства. Я чую покрик муедзина, деренчливий, надсаджений покрик муедзина і йду на площу до мечети.

Липневий вечір куриться на площі теплою тугою димчастого примеркання. Мишачі зуби самотності гризуть мене. Я згадую про Хасана і от я в дворі в мого приятеля.

Я бачу зачинені двері саклі і замок на дверях. Я бачу, також, стайню без коняки і плетені ясла без кукурузи. Більше, я нічого не бачу і вже від Хасана дізнаюся, що до його господарства прибавилася тепер жінка.

Хасан приїхав у гарбі, накладеній кукурудзою. Він лежав на зеленій кукурудзі, підперши руками голову. Коняка його стала перед саклею. Я пізнав цю коняку. Червоноармійці ночували колись в аулі. Хасан виміняв на криву їх коняку свій залізний кінджал. Коняка стала перед саклею і осівши на задні ноги, застогнала. Хасан поволі зліз з гарби і аж тоді побачив мене — я сидів у затінку. Він обняв мене і розказав про своє одруження. Він важко зідхнув і плюнув. Пізніше я дізнався, чого Хасан плюнув. Потім мій приятель підійшов до коняки. Гостра губа коняки обвисала і мухи пообсідали її загноєні очі.

— Волла - гі, білла - гі, вона до ранку здохне. Навіть хутче — вночі вона здохне — сказав Хасан, копнув ногою в запалий живіт коняки і повів мене до саклі.

Ми сидимо в саклі й перебираємо чотки спогадів. Хасан здіймає з стіни свій чундирк і наструює його. Гасова лямпочка з розбитим склом, заліпленим папером, курить і пахкає. І не бачучи жінки Хасана, я питаюся за неї мого приятеля.

— Двох коняка довести не годна — каже Хасан. Годину з поля їхати треба, дві години з поля іти треба. Вона хутко вдома буде...

Перший звук чундирк тужним криком родиться зіпд пальців Хасанових. Він грає, Хасан, сидючи з ногами на низькій дерев'яній лавці. З суворим лицем він врочисто водить смичком по струнах, гордий на те, що вміє грати, а я не граю й заздрісно слухаю сумні простори його грання.

Двері риплять позад мене. Косе око лямпочки, лукаве й огненне око, злодійкувато підморгує. Я обертаюся і бачу жінку в дверях. Ростом вона ледві дістає мені до пояса. Не сподівавшись побачити чужого, карлиця ніяково закрила рот хусткою і, усміхнувшись боязливими овечими очима, нечутно привіталася до мене. Тоді Хасан перестав грати. Він подивився на жінку й уривано сказав їй:

— Розпряжи коняку!

Карлиця покiрливо пiшла виконати загал. Довгий подiл її спiдницi зiрвав порох на порозi. Хасан допитливо глянув менi в лице i спитався голосом, в якiм було бажання спiвчуття.

— Кажуть, що ти одружився, Заурбек?

І я вiдповiв соромливим признанням:

— Я був одружений, Хасане, але дружина покинула мене. В мене не було грошей та й вона пiшла вiд мене, Хасане...

І вiн знов наставився грати, мiй приятель.

— В мене теж нема грошей. За велику жiнку треба великий калим платити. За цю—хай буде вона проклята,—Хасан показав смичком на дверi,—за цю, хай буде вона проклята, я не платив калиму. Її нiхто не хотiв брати.

Мої повiки наливаються оливом утоми. Вiддаленi дримотою звуки чундирк сонними котенятами повзуть до мене. Уява переносить мене на зелений простiр лощовини. Жiнщини блукають по цiй лощовинi. Сiк трави зеленить iм перломутровi колiна. Вони бережно несуть перед собою груди. Вино бурдюками набряклих грудей жiночих п'янить мене.

Я спинаюся й розкриваю очi. Жiнка Хасанова вихитуючись входить до саклi. Вона несе хомут i збрую i складає їх у кутку. Шкiра на хомутi пообдиралась, солома вилазить з нього, як язик з рота задушеного. Карлиця, не сiдаючи, скидає на порозi чув'яки i витрiпує їх з пороху й сухої землi. Вона стягає вовнянi панчохи, оголяючи потрiсканi пiдошви нiг, на яких позапiкалася чорна кров. Потiм жiнка Хасанова миє ноги. Вона кiнчає мити ноги i, припадаючи на п'ятки, приносить вiд сусiдiв жару i роздуває вогонь в залiзнiй грубцi. Хасан вiшає на мiсце чундирк, ми йдемо глянути на коняку.

Нiч замикає нас в заспокiйливу прохолоду своїх обiймiв. На снiжаних подушках гiр нiч розметала синяве волосся й попереплiтала його зiрницями. Ми стоiмо в темрявi перед конякою. Коняка розпалася на землi з витягненими ногами, струнками й напруженими, як стовбури сосон. В закруглених, скляних її очах танцюють зорi. Хасан пробує пiдняти коняку за хвiст. Вiн на тяжку силу одриває од землi зад коняки.

— Хай буде вона проклята, я дурно привiз кукурудзу, — каже мiй приятель i старанно плює на коняку.

— Еге-ж... — кажу я йому на згоду.

Перська література

В своїм історичнім розвитку перська література повинна бути поділена на три послідовні частини: старо-перську, середньовічну (термін умовний) і ново-перську, — відмінні мовою, часом і характером.

Література першого періоду цікава головню в обсягу історичних дослідів, етичних творів і філософських розправ, що з них багато є недоладний сурогат чужоземних впливів і тому не мають великої вартости.

Арабське панування й Іслам як державно релігійна система направляють старо-перське письменство по річищу мусульманської теософії, яка стає головним змістом перської літератури 7—10 віків. Вигнані з книги сатира й романтика переходять в уста народних співців-ашугів, що створили протягом довгих століть чудову неперевершену красками народню літературу — її відгомони чарують нас нині в країнах Сходу.

Кохання й одвага, веселощі й плач, героїчна епопея й саркастичний памфлет — такі є складові елементи творчости міністрелів Персії, що глибоко подіяли на зародження літератур народів Закавказзя й середньої Азії¹⁾.

Таким чином, говорячи про художню літературу цього періоду ми повинні мати на увазі тільки усну літературу, яку нехтували вищі шари суспільства і яка досі ще живе в чайних домах і на базарних площях.

Деспотизм каліфату, що зріс на уламках старо-перської культури і тероризує всі спроби національного відродження сасанідського Ірану, натурально, повинен був ще збільшити аскетизм, прищеплений Аравії та Персії ще за 640-вих років від християнських ченців Межиріччя. Серед зморених нападами й усобицями, заляканих і пригноблених персів чим раз більше й більше росте філософія пасивности, згущувана нездоровим психологізмом і суперечливими казаннями Мохамеда, який формально боровся проти аскетизму.

В другій половині 7-го віку визначний літерат-аскет, Гассан Басрійський, з групою своїх послідовників, закладає аскетичну секту „Суфіїв“ (сіряків).

Їх гаслом стає вислів пророка: „коли б ви уздірили те, що уздірили очі мої, то ви б не сміялися, а плакали“. Це один з перших писаних догматів суфізму, якому судилося стати головним мотивом перської літератури і надовго визначити її розвиток. Пізніше довкола окремих догматів створюється ціла система містично-пантеїстичної теософії, живленої ідеями неоплатонізму і будійського самобичування, пустивши глибоке коріння на ґрунті перського каталізму.

Ще від 8-го віку вся перська література перейнята суфізмом. Суфізм в літературі навчає, що людський дух є еманція божества

¹⁾ Твори арм'янського ашуга 18 в. Салт-Нови.

і людина повинна відділитися від своєї матеріальної оболонки і зліятися з божеством. Характерно, що літературні твори перських суфіїв не то що не стараються поставитися проти існуючої позитивної релігії, а, навпаки, шукають помпритися з нею, що ще збільшує жовчний песимізм корану.

Однак аж до двадцятого віку трудно назвати який-небудь художній твір, коли не числити поезій поетеси 8-го віку Рабі, яка внесла в суфійську літературу яскраві тона ненаситної еротики, що найшла собі пізніше багату поживу в почуттєвих тенденціях мохамеданського Сходу.

12-ий вік був віком розцвіту суфійської поезії в особі яскравого представника її Джелал-Еддіна-Румі, що створив окрему форму віршу „Месневі“ (повторний двовірш — улюблена форма дидактичного віршу після Румі).

Соковиті образи і проникливий містицизм його творів, ще й до того оброблених з майстерністю чуйного художника, увійшли до історії світового письменства як найлуччі зразки містичної поезії¹⁾.

Після смерті Джелал-Еддіна-Румі література суфіїв значно блідне і вироджується в очайдушний анакреонізм, звільнення дешевих пристрастей, в пісню тіла, вина й наркотики — ледве задроповану в величчю тогу містицизму.

Поруч з визначними іменами перської літератури 10—16 віків, другорядні поети й змуджене вельможне панство лоскотують свої нерви еротичними поезійками, що є здебільшого бездарним і незграбним переспівуванням минулого.

Не маючи змоги зупинитися в даному нарисі на історії розвитку літератури перського середньовіччя, ми проте повинні відзначити не повторену постать в перському письменстві — Омар-Хайяма (11 вік).

Прийшовши на літературну ниву в дні, коли імперія шахіншахів жила в розмірно нормальних умовах, що давало змогу спокійного розвитку перської думки, витонченої грецьким письменством, Хайям стає „пророком нових шляхів“.

Язик пустелі і культура Греції — такі фактори утворення великого перса.

Народжений в сім'ї убогого ремесника, на тяжку силу пробивши собі дорогу до знання, він не йде слідами містиків, не шукає слави, а кидає виклик „богам землі і неба“.

В його поезіях, що „зробили погоду“ в перській поезії, нема тої присолоджености, тої облесливости, які часто подибуємо навіть у такого великого майстра як Саади. Повні глибокого значіння, нерозривно звязані з життям, його чотирьохрядкові вірші („Робая“) чарують лаконичністю, самобутністю, простотою. Хайям не тільки протестант, але й революціонер. Це пророк майбутнього завтра. В умовах мертвого ісламу він кидає жовчні докори самому аллахові, сміючись з його нікчемности. Гедоника протесту змученої людини — лейт-мотив творчости Хайяма, що створив цілу школу наслідників і наступників не тільки на Сході, але й на Заході²⁾.

Існує глибоко вкорінена думка, ніби історичний Іран не мав або майже не мав художньої прози.

Навіть академічні круги сходознавців ніби підтримують часом цю думку.

¹⁾ Перекладений на всі європейські мови.

²⁾ Англія: літературне об'єднання „Омарит“.

Це — помилка. Правда, сила творчості Фердовсія (епос), Енвері й Ашреді (панегирика), Румі (містицизм), Незамі (романтизм), Хафіза й Джамі (лірика) — цих світил перської поезії, яким складав піднесені дитирамби Гете, надто велика, щоб не затемнити прози, але проза тая проте існувала ще в передмохамеданській Персії.

Не будемо говорити за усну народню літературу, тільки відзначимо тут першу писану роботу „Каліле-Домане“ (епоха Сасанідів), яка під художньою личиною байок про тварин дуже влучно з'являє від'ємні риси пануючого побуту.

З більших творів післямохамеданського періоду варт відзначити роботу Фердовсія (10 вік) „Іосиф і Зюлейка“, що має в своїй основі перекази з корану й народні легенди. Далі в десятому віці ми бачимо ще чимало творів, з яких найцінніші й найвидатніші психологічні етюди Незамі, нарешті в 12-му віці досить відомий автор монументальної роботи „Міркування про теорію літератури“ Вестват авторизує ряд легенд.

Ми навели тільки кілька випадкових прикладів, які проте є досить характерні, щоб переконати, яка неперевірена теорія „абсолютизму поезії“.

Якісний зріст перської літератури і зокрема поезії, яка була безумовно головною формою літературних творів, доходить до зениту й зупиняється в 16-му столітті.

Останній з корифеїв, апоплексично-кровистий Джамі закінчує шостивіковий шлях середньовічної поезії (10 і 16 віки), початий „солов'єм фарсу“ Фердовсієм.

Його поезії — квітчастий хаос усіх відтінків, течій, тенденцій та красок попередників.

Пристрасні мазки Джамі, за висловом перського літописця, „зчервонені кров'ю розрваного серця перської поезії“.

Відтоді аж до 19-го століття в літературному світі Персії бачимо лихоліття, спричинене загальним економічним занепадом країни.

В другій половині цього століття країна потрапляє в сферу перехресних політичних впливів західно-європейських держав. Радикальна частина громадянства береться за модернізацію інститутів перської культури.

Виникає періодична преса.

Перші перські газети, яких зміст замикався базарними скандалами, описами шахського полювання і погано склеєними пасквілями, в яких відбилися захоплення закордонними виданнями бульварного характеру, нічим не виправдали свого існування і увійшли в історію як порожнє, зовнішнє наслідування європейців.

Окрім того, сама мова перської преси, безпосередньо запозичена від середньовікової літератури і повна арабських термінів, була чужа й незрозуміла навіть середнім шарам міської людності. Газети („Іран“, „Шерафет“) мали урядову субсидію, зовсім не намагаючись стати знаряддям соціальної боротьби. Плазування перед владою і продажність — їх засоби, бездонна хвала абсолютизму — мета.

Але про всю нікчемність перших перських газет, початок був зроблений. Ступневе організаційне зростання преси без сумніву повинне було привести до ідеологічної кристалізації її. Зростали вимоги передової демократії, що стимулювали якісний зріст преси, який наприкінці минулого століття, за царювання Насредина — шаха починає виявляти свою дійсну роль, чому немало допомогли чимраз частіші подорожі аристократичної молоді до Європи.

Репресії органів цензури, що її система майже цілком була перейнята від Турції, примушають найлуччі сили перської думки перекинути свою роботу за межі досягнення тегеранської олігархії. В великих емігрантських центрах одна по одній з'являються газети, що так багато важили в суспільнім житті не самої-но Персії, але й цілого близького Сходу. Найбільші з них — „Хабль-оль-Матин“ (заснував у Калькутті 1892-го року відомий суспільний діяч Мойает-оль-Іслам), „Ехтар“ (тоді ж у Стамбулі) і нарешті „Канун“ (заснував у Лондоні славетний літерат і політичний діяч Мельком-Хан).

Газети ці мають поступовий характер. Вони вимагають корінної європеїзації. Вперше ці газети втручаються в політичне життя, картаючи абсолютизм і виявляючи його ество. Вимога конституційної системи урядування стає основним моментом, довкола якого обертаються їх передові статті, а третя й четверта сторінки рясніють перекладами наукових і художніх нарисів з європейських мов, що сприяє наближенню перської думки до ідей, що вітали в Європі кінця 19-го віку.

Це перші перські газети з рельєфно виявленим ідеологічним обличчям і власне від них треба почати історію перської преси, як такої. Не можна сказати, що в перші такі роки свого існування радикальна преса справила громадянство на шлях усвідомлених політичних шукань — до того було ще далеко. Безперечно тільки те, що вона навчила маси дивитися з підозріливою недовірою, не вірити без критики й аналізу, що є не мала заслуга, коли взяти на увагу віковий фаталізм, який, в з'єднанні з догматикою корану, завжди був регресивним чинником в житті мусульманського Сходу.

Під впливом закордонної преси і зростання потреб читача спостерігається якісне і кількісне зростання преси і в самій країні. В столиці й провінції з'являються десятки органів преси, що ставлять на суд громадянства силу живих питань. Крім політичних, постають літературно-художні часописи. На сторінках газет друкуються цілі проповіді, що мають на меті популяризувати серед народу ліберальні ідеї. З більших одиниць преси цього часу варті уваги: „Тарбіет“ (виховання), яку заснував у Тегерані автор численних літературних кругів Зока-оль-Мольк (батько військового міністра кабінету Мустуофі) і близька до типу європейського журналу „Адам'ед“ („людяність“), повна пацифізму й гуманітарних проповідей. Отчинна преса набуває сили, на яку мусить оглядатися уряд. З активного втручання газет в справи державного життя виникли конфлікти, що спричинилися до точнішої адміністративної регламентації провинностей преси.

Пришвидчений під впливом зовнішніх умов темп суспільного життя допомагає утворитися ліберальним літературним групам, які намагаються спростити мову перської книжки. Зростання преси виводить на суспільну арену цілу плеяду молодих літератів перейнявшись, що гальванізувати літературу минулого — річ марна, вони починають шукати нових форм і нового змісту. Круговид перського громадянства дуже поширюється.

Груба містика й еротика перестають задовольняти.

Не вважаючи на релігійні забобони і лицемірство вищого духовенства, чим-раз більше росте художня література і, в особі найпоступовіших творців, стає носіелем ідеї визволення. З'являються десятки перекладів з чужоземних мов. Перські перекладачі, як і все

суспільство, підпадають під вплив французької цивілізації, що імпонувала своїм зовнішнім блиском. Національно-перська література цього періоду, що виросла під тим самим впливом, не має художньої цінності. Як російська література наслідного періоду, вона сліпо йде за європейськими зразками, переповнена галіцизмами, заплутаними зворотами і рясніє ще напушеними висловами старокнижної мови.

Крім перекладів французьких романістів 60-х років на книжковому ринку з'являються „рідні“ письменники, яких твори охрещено в Персії загальною назвою „дюмаїстичні експерименти“.

Проте, крізь цю нехудожню оболонку, крізь нездарне наслідування Дюма й Жорж-Занд, пробиваються інколи не пересічні творчі здібності, нервовість і гнучкість, поезія яскравого сонця і голубих просторів — в молодоперських письменників, що зросли на європейській літературі.

Осторонь від них існували, певна річ, письменники старої школи. Серед них живе ще еротика, що набуває огидливих форм содомізму. Почуттєве пересичення веде до вихваляння мужського тіла — „гарного хлопчика, що може запалити вогонь пристрасти в серці чоловіка“.

Цього роду літератури урядові круги не то не переслідують, а, навпаки, потурчують їй і використовують на те, щоб боротися з ростом нової літератури.

До цього ж часу належать перші успіхи перської драматургії. Іранофікованого Мольєра, що визначив собою формальну європеїзацію перського театру, заступає Мельком-Хан, Ахундов та інші молоді драматурги з національними п'єсами. Перші такі перські п'єси показали, що театр на правдивій дорозі. Не претендуючи називатися художніми шедеврами, вони взяли собі за зміст гостру сатиру — „ridendo castigat mores“ — і це немало допомогло уздоровленню перського суспільства.

Як ми сказали, перська література в 1892 р. — XX в. розцвітом своїм винна громадянському піднесенню, що дійшло кульмінаційної точки в дні національно-визвольного руху 1906—1907 р. Наступ реакції припиняє дальший розвиток перської літератури. Абсолютизм, піднявшись на короткий час, впав перш за все на літературу. Письменники зазнають суворих репресій.

Уряд систематично популяризує архи-патріотичну детективну літературу. Літературний ринок засмічується бульварно-порнографічними книжками і пінкертонівщиною в гіршому розумінні цього слова, чому немало допомогли агенти західно-європейських держав.

Поезія трубить хвальні оди „цареві царів“.

В театрі панує фарс з роздяганнями. Краща частина літератури знов вибирається за межі Персії, де була не тільки змога вільно творити, але й безпосередньо знайомитися з напрямками західно-європейської літератури. Журнал „Гаавє“, видаваний за кордоном (Берлін), характеризує період збирання нового літературного багажа. Систематична пропаганда європейських методів роботи, що переводили ці газети, мала великий вплив на оформлення молоді перської белетристики. Крім цього в багатьох європейських містах були утворені „Товариства молодих перських письменників“, — плодом їх творчості були літературно-художні альманахи європейського типу.

Відходячи від минулого, художня література грала ролю революційного чинника, готуючи ґрунт агітаційній літературі політичних партій, які тоді оформлялися.

Круг читачів перської літератури „франкського штибу“ росте чим-раз більше й більше. Красна література, перемагаючи „veto“ шейх-оль-ісламів і митні кордони, проходить у країну в сотнях примірників. Разом з чистою лірикою до столиці „царя царів“ проходить революційна література, задрاپована в туманні алегорії і тонкі психологічні етюди.

Художня література веде масу дорогою ідейних шукань. З'являються видатні поетеси. Протинно до поетес середніх віків, їх твори повні патріотизму, а зчаста і загальнолюдських мотивів.

В періодичній пресі чим-раз частіше з'являються поезії Бадр-оль-Мульк-Саба, Садикіє Хаюм-Доватабади, Німтадж-Тебризі і нарешті Парвін, до багатьох поезій якої написав музику сучасний перський композитор Алі-Наги-Хан-Везірі. Основний зміст „жіночої поезії“ — заклик до розкріпачення персіанки, хоча незрідка подибуються моменти еротичного суфізму.

Після конституції (1907 р.) перська література ще більше міняється. Особливо — проза, бо поезія ще й досі прислухалась одним ухом до минулого. Появляється оповідання, — його найлуччі представники Етзам-оль-Мольк, Амідіє-Нурі, Мірза-Аббас-Халілі, Рахим-Сефіві і доктор Халім — блискучий майстер короткого оповідання. Поруч цього виникає побутовий роман, позначений впливом французької школи, але досить самотній в своєму змісті. Коли можна сказати що-небудь негативне про перську літературу першої чверти 20-го віку, то це те, що тут майже немає критики й самокритики, що немало гальмує поступ літератури.

Говорити про літературні „школи“ в умовах Персії наших днів не доводиться. Весь літературний світ Персії можна розбити тільки на два умовних табори: реакціонерів і поступовців, з яких перші намагаються укласти літературу в рамки догматики середніх віків, а другі вдаються до європейських методів роботи, виносячи свою творчість за межі вузького націоналізму. З останніх окремо треба відзначити співця національної волі Ариффа і основоположників революційної поезії Лахути й Заре, що відіграли визначну роль в революційному русі, який обхопив північно-західню Персію 1919 — 1920 років.

Ариф-Лахути-Заре — нова ера в історії перської літератури. Ці імена виразно свідчать про радикальне відірвання від старого.

Нарешті, на полі перського роману є кілька імен і творів, які можна поставити в ряд з творами європейських прозаїків. З найбільших і найхарактерніших речей цього циклу можна назвати роман визначного публіциста Мірза-Ях'ї-Довлатабади „Шахреназ“, в якому змальовано соціально-побутову трагедію мусульманки; роман Мілком-Хана „Саркузашти Етіман“ (Пригода сироти) і „Тегеране-Махуф“ („Тегеранські закутки“) Мортіза Казімі. Ці романи можна вважати за найбільші досягнення сучасної перської белетристики, що спромоглися увільняти в формальні рамки „диюмаїзму“ мальовничий зміст перського „сьогодні“. Особливу соціальну цінність має „Тегеране-Махуф“, що розгортає картину законно дозволеної проституції і кричущих злиднів з одного боку, і моральної порожнечі перської аристократії — з другого.

Вимоги читача зросли — і з'явилася потреба перекласти визна них письменників Заходу. В цій справі багато зробив Еттезам-оль-Мольк, що переклав Гюго, Гейне і Горького, якого твори дуже полюбляються перській інтелігенції. Нині в Персії спостерігаємо гострий

інтерес до радянської белетристики. Перська література під впливом культури Жовтня знов переходить ту смугу художніх і соціальних шукань, яку вона пережила перших днів модернізації. Псевдо-художня література вступається перед революційною літературою, що переживає нині тільки період первісного збирання.

Здавалося б, що нам, відділеним від країни лева й сонця тільки буркотливою стягою Аракса, нам, досить добре обізнаним не тільки з французькою, але й іспанською літературою, час знати такий важливий чинник культурного життя наших східних сусідів як література.

Час почати боротьбу з тим вульгарним розумінням Сходу, яке виявилось в такім необачнім вірші Єсєнина, що не бачив в Персії ні боротьби, ні кохання, ні загальнолюдських тенденцій, а тільки „девушек весенних на цепи, кинжальные хитрости и драки“.